

ГОНЧАРЕНКО А.В.

ЕВОЛЮЦІЯ БРИТАНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ПРОТИРІЧ У СХІДНОМУ ПИТАННІ (листопад 1875 - квітень 1876 рр.)

Досліджуються британсько-російські відносини у Східному питанні в листопаді 1875 - квітні 1876 рр. Особливу увагу зосереджено на діях дипломатів та урядовців Великобританії та Росії, спрямованих на врегулювання Східної кризи 70-х років XIX ст.

Проблема історії зовнішньої політики держав і міждержавних відносин є одним з пріоритетних напрямків дослідження в історичній науці. Значною мірою це стосується історії британсько-російських відносин, негативним фактором розвитку яких, особливо у XIX ст., було суперництво у Східному питанні за встановлення економіко-політичного контролю над Балканським півостровом та Чорноморськими протоками - стратегічно важливими регіонами Європи. Східне питання, яке з моменту його виникнення в другій половині XVIII ст., стало однією з центральних проблем у міжнародних відносинах, відразу ж викликало увагу європейських кабінетів і, у першу чергу, двох найбільш зацікавлених країн - Великобританії та Росії. Економічну та політичну слабкість Османської імперії Лондон та Санкт-Петербург намагались використати у своїх інтересах та поставити під свій контроль торговельні шляхи між Сходом і Заходом, зайняти вигідні стратегічні позиції в Європі, Азії та Африці. Відкриття в 1869 р. Суецького каналу, важливої комерційної і політичної артерії, посилювало боротьбу серед великих держав за торговельні шляхи в Середземномор'ї, за азіатські та африканські володіння Оттоманської держави.

У світлі цих подій особливий інтерес становить історія британсько-російських відносин у період Східної кризи 1875-1878 рр., яка призвела до значних політико-правових змін на Євро-Азійському континенті, визначивши розвиток відносин між обома країнами в наступні десятиліття.

Дослідженню британсько-російських відносин у контексті Східного питання в 70-х роках XIX ст. присвячено велику кількість робіт істориків різних країн.

Значну увагу дослідженню політики Росії на Балканському півострові протягом XIX ст. приділяли історики Російської імперії. Однією з перших робіт, що вийшла через вісімнадцять років після завершення Східної кризи 70-х років XIX ст., була монографія С.Жигарьова *“Російська політика у Східному питанні”*, в якій він намагався розглянути позицію Росії у Східному питанні з моменту його виникнення в XV ст., як вважав автор, тобто з захоплення турками в 1453 р. Константинополя, і до кінця XIX ст.¹

Характеризуючи радянську історіографію проблеми, треба відзначити фундаментальне дослідження Н.С.Кіняпіної, колективні праці *“Міжнародні*

Гончаренко Анатолій Володимирович - кандидат історичних наук, доцент, докторант Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

відносини на Балканах, 1856-1878 рр.” і “Східне питання в зовнішній політиці Росії. Кінець XVIII - початок XX ст.” та роботу В.І.Виноградова².

Серед праць російських істориків наприкінці XX - на початку XXI ст. необхідно виокремити колективну монографію “Росія та Чорноморські протоки (XVIII-XX ст.)”, фундаментальну працю “Історія зовнішньої політики Росії. Друга половина XIX ст.”, дослідження В.М.Виноградова та О.Айрапетова³.

В зарубіжній історіографії питання, перш за все, треба відзначити біографію відомого державного та політичного діяча Великобританії другої половини XIX ст. Б.Дізраелі, написану британськими істориками Д.Баклем і В.Маніпенні⁴.

Велике значення при дослідженні порушеної проблематики мають роботи Б.Самнера “Росія та Балкани. 1870-1880” та одного з засновників Школи слов’янських досліджень Лондонського університету Р.Сетон-Ватсона “Дізраелі, Гладстон та Східне питання”⁵.

Безпосередньо подіям Східної кризи 1875-1878 рр. у британській історіографії присвячено дослідження професора Р.Мілмана “Британія та Східне питання. 1875-1878”⁶.

Особливої уваги заслуговує класична робота П.Хопкірка, в якій учений досліджує британо-російське протистояння в контексті Великої Гри (“*The Great Game*”) від Петра I до Миколи II⁷.

Важливою є праця професора Лондонської школи економіки Д.Лівена “Російська імперія та її вороги з XVI ст. і до наших днів”, в якій він досліджує історію Росії у взаємозв’язку її відносин з Британською, Османською та Австро-Угорською імперіями⁸.

Підсумовуючи аналіз англомовної історіографії проблеми, варто відзначити монографію американського історика Д.Харріса “Дипломатична історія Балканської кризи 1875-1878 рр.”⁹.

В українській історіографії означена проблема практично не досліджувалася, оскільки вітчизняні вчені зосереджені, перш за все, на вивченні питань, що постали перед вітчизняною дипломатією після здобуття Україною незалежності. Еволюція британсько-російських відносин в контексті Східного питання в 70-80-х роках XIX ст. в українській історичній науці залишається ще зовсім не дослідженою. Частково це завдання було реалізовано нами у попередніх дослідженнях¹⁰.

Крім того, розбіжності, що існують у роботах істориків, не сприяють об’єктивному висвітленню порушеної проблематики. Тому ми, на основі аналізу маловідомих документальних джерел, використовуємо праці дослідників різних країн, ставимо за мету проаналізувати еволюцію британсько-російських відносин у Східному питанні в листопаді 1875 - квітні 1876 рр. і дослідити діяльність представників правлячих кіл Великобританії та Росії, спрямовану на врегулювання Східної кризи 70-х років XIX ст.

Улітку 1875 р. у Боснії та Герцеговині почалися нові антитурецькі виступи, які викликали початок кризи 1875-1878 рр. - одного з великих міжнародних конфліктів другої половини XIX ст. Повстання почалось 5 липня 1875 р. з нападу гайдуцького загону на турецький караван у південно-східній частині Герцеговини і на початку серпня охопило майже всю її територію. Кількість повстанців досягала 10-12 тисяч чоловік.

Відсутність реальних результатів у діяльності міжнародної комісії у Герцеговині в серпні-листопаді 1875 р., яка повинна була врегулювати чергове загострення Східного питання, поширення антитурецького руху на територію Сербії та Чорногорії, а також загроза приєднання населення цих князівств до визвольної боротьби боснійців та герцеговинців - усе це змушувало британські та російські правлячі кола визнати необхідність дипломатичного тиску на Порту з метою найшвидшого врегулювання ситуації. Унаслідок цього восени 1875 р. відбувається зміна у ставленні керівництва Великобританії та Росії до ситуації на Балканах.

Саме з цього моменту Санкт-Петербург активізував свою політику та намагався відіграти більш активну роль у нормалізації становища в Південно-Східній Європі. Уайтхолл, притримуючись доктрини *status quo* у Близькосхідно-Балканському регіоні, продовжував демонструвати свою незацікавленість боснійськими подіями, проте уважно спостерігав за діями російської дипломатії та намагався обмежити можливість поступок місцевому населенню.

Намагання російських дипломатів діяти в межах “*Союзу трьох імператорів*” зустріло опір з боку деяких державних діячів та дипломатів Російської імперії. Спадкоємець престолу великий князь Костянтин Миколайович, військовий міністр Д.О.Мілютін, представники зовнішньополітичного відомства М.П.Ігнат'єв, О.І.Нелідов та О.С.Іонін вимагали самостійних дій Росії на міжнародній арені. Усі вони належали до угруповання в правлячих колах, яке виступало за активну зовнішню політику з метою зміцнення міжнародного престижу Російської держави та авторитету самодержавства в середині країни. Одним з провідників цієї політики був російський посол у Стамбулі (Константинополі) генерал Микола Павлович Ігнат'єв (1864-1877 рр.) - енергійний та рішучий дипломат.

Посол Росії в Османській імперії вважав помилковим курс канцлера О.М.Горчакова, спрямований на спільні дії з Віднем і Берліном у вирішенні Східного питання. Саме в цьому і полягала одна з причин розбіжностей між М.П.Ігнат'євим і О.М.Горчаковим та прибічниками останнього О.Г.Жоміні та Є.П.Новиковим. У той же час М.П.Ігнат'єв встановив майже дружні відносини з деякими вищими державними діячами Османської держави та користувався значним впливом на султана. Але російський канцлер досить скептично відносився до пропозицій М.П.Ігнат'єва та у своїй балканській політиці спирався на посла в Австро-Угорській імперії Є.П.Новикова.

Восени 1875 р. М.П.Ігнат'єв розробив власний варіант врегулювання Східного питання. Спочатку він запропонував скликати конференцію послів великих держав у Стамбулі, але не зустрів схвалення російського міністерства закордонних справ. Після цього М.П.Ігнат'єв почав безпосередні переговори з султаном і намагався переконати його провести широкі перетворення в християнських провінціях та приєднати південну Герцеговину до Чорногорії¹¹. У результаті цих консультацій з'явилися два султанські укази про реформи, але вони не містили гарантій їх реалізації.

План російського дипломата негативно зустріли британські урядовці, які, коментуючи цей проект вирішення Східного питання, відзначали, що він може лише загострити становище на Сході та призвести до військового

конфлікту в Європі. Посол Російської імперії у Лондоні П.А.Шувалов, який намагався переконати Уайтхолл підтримати пропозиції Санкт-Петербурга, сповіщав російське міністерство закордонних справ, що *“Англія як і Австро-Угорщина, не бажає надання автономії Боснії та Герцеговині”*¹².

Російське керівництво довгий час коливалося у виборі шляхів урегулювання боснійської кризи. Тиск М.П.Ігнат'єва та прихильників активної зовнішньої політики у правлячих колах змушував імператора зволікати з рішенням. У результаті цього лише в кінці листопада 1875 р. О.Г.Жоміні сповістив посла в Стамбулі, що Олександр II не може взяти на себе одноосібну відповідальність за реалізацію плану М.П.Ігнат'єва¹³.

Поки у Санкт-Петербурзі шукали можливі засоби врегулювання Східного питання, ще в жовтні 1875 р. Османська імперія повідомила про нездатність погасити зовнішні позики та відсотки з них. Британський уряд не міг не скористатися такою нагодою і за допомогою Ротшильдів викупив пакет акцій Загальної кампанії Суецького каналу, який складав близько 45%¹⁴. Це придбання надало Великобританії можливість здійснювати свій вплив у фінансовому управлінні каналом, але не забезпечувало політичного та стратегічного контролю, який залишався за Єгиптом.

У свою чергу, купівля акцій Суецького каналу призвела до того, що на початку грудня 1875 р. у Лондоні відбулось засідання власників бонів турецьких зовнішніх позик, на якому гостро постало питання про гарантійні позики 1854-1855 рр. Під час цього засідання неодноразово висувалася вимога про запровадження Великобританією економічних санкцій до султанської держави, щоб забезпечити виплату боргів. Але домогтися єдності між усіма британськими кредиторами не вдалося, тому на зборах було запропоновано два варіанти дій:

- 1) створити єдиний фонд усіх боргів;
- 2) провести секвестр податку з Єгипту, який вкладається в Англійський банк¹⁵.

Нота міністра закордонних справ Австро-Угорщини Д. Андраші від 30 грудня 1875 р. призвела до активізації британської та російської дипломатії. Цей документ передбачав:

- 1) запровадження повної свободи віросповідання;
- 2) ліквідацію системи відкupu податків;
- 3) використання податків, що збираються в Боснії та Герцеговині, на потреби цих областей;
- 4) створення спеціальної комісії з християн і мусульман для спостереження за здійсненням реформ, які пропонуються в ноті та проголошені Портою;
- 5) покращення аграрного становища.

Перші чотири пункти османська адміністрація повинна була виконувати відразу ж, а п'ятий - поступово. Крім того, Стамбул також повинен офіційно підтвердити серйозність своїх намірів стосовно проведення в життя реформ, що містились у султанських указах від 2 жовтня і 12 грудня та в ноті держав¹⁶.

Пропозиції Д. Андраші не були підкріплені будь-якими гарантіями їх виконання, тому боснійські та герцеговинські повстанці відкинули цей проект та відмовилися скласти зброю за таких умов, оскільки вони чітко усвідомлювали, що практичне здійснення свободи віросповідання,

вирішення аграрного питання та інше в мусульманській країні, де іслам відігравав головну роль у регламентації державного ладу та побуту, у психології і світосприйнятті підданих ісламської релігії, вимагало серйозної перебудови в усіх сферах життя. А останнє, на їх думку, було неможливе без реальних гарантій з боку провідних європейських держав або в будь-якій іншій формі.

Російський уряд підтримав проект Д.Андраші ще під час попередніх австрійсько-російських переговорів у Східному питанні в жовтні-грудні 1875 р. та намагався переконати Уайтхолл у необхідності підтримати цей план урегулювання ситуації на Балканах.

Нота Д.Андраші знаменувала новий етап участі Великобританії у вирішенні Східного питання. Це було зумовлено тим, що пропозиції великих держав були аналогічними вимогам партії гомруля у Великобританії про надання автономії Ірландії. На цьому факті наголошував прем'єр-міністр Б.Дізраелі в листі до керівника Форін офісу Е.Дербі, а останній, у свою чергу, П.А.Шувалову під час їх переговорів з цього питання¹⁷.

Протягом січня 1876 р. проходили британсько-російські переговори, які завершилися згодою консервативного кабінету з австро-угорським проектом урегулювання Східного питання.

У цей же час британські дипломати провели переговори з керівництвом Німеччини. У січні 1876 р. посол Великобританії у Берліні О.Рассел зустрівся з канцлером О.Бісмарком. Під час бесіди обговорювався інший план врегулювання Східної кризи - можливість окупації чи анексії Боснії та Герцеговини Австро-Угорською імперією. О.Рассел підтримав цю пропозицію О.Бісмарка, але обидва державних діячі дійшли висновку, що Росія повинна отримати компенсацію за зміцнення Австро-Угорщини - приєднання до Російської імперії частини Бессарабії, яку вона втратила згідно з Паризьким мирним договором 1856 р.

Після зустрічі з представником британського дипломатичного корпусу О.Бісмарк провів бесіду з російським послом П.П.Урбі, під час якої запропонував обговорити можливість анексії Боснії та Герцеговини Габсбурзькою монархією та запропонував Росії, якщо остання погодиться з цим планом, південну частину Бессарабії. У випадку згоди німецький канцлер обіцяв отримати підтримку цього варіанту вирішення Східного питання з боку Великобританії. Але 10 січня 1876 р. у своїй відповіді на депешу російського посла в Берліні О.М.Горчаков відмовився обговорювати пропозицію О.Бісмарка¹⁸.

У січні 1876 р. султан видав указ, в якому обіцяв нові реформи в Боснії та Герцеговині. Ці поступки турецького керівництва повинні були нейтралізувати ноту Андраші. Крім цього, османський посол у Лондоні Мусурус-паша робив усе можливе, щоб лорд Е.Дербі не підтримав демарш провідних країн Європи. Представник Порти навіть пропонував як поступку згоду свого уряду на поширення британського впливу в Єгипті. Тільки після того, як австро-угорський проект урегулювання Східного питання підтримали Росія та Німеччина, Великобританія приєдналася до них. Вирішивши приєднатися до плану Д.Андраші, Уайтхолл намагався використати складну ситуацію на Близькому Сході у своїх інтересах і в січні-лютому 1876 р. активізував процес встановлення британського протекторату

на острові Крит. Усі вище зазначені факти визначали тактику Форін офісу, яка передбачала зміцнення становища Британської імперії на Сході та послаблення позицій Росії. Крім цього, британські агенти в Стамбулі почали поширювати чутки про те, що Австро-Угорщина стягує військові сили до кордону з Боснією¹⁹.

Як відомо, Великобританія приєдналася до ноти Д. Андраші. Британський посол у Стамбулі сер Г. Елліот отримав інструкцію підтримати “в цілому” австрійські вимоги. Рішення кабінету Б. Дізраелі підтримати цей проект урегулювання Східного питання викликав стриману та неоднорідну реакцію британських засобів масової інформації. “The Times” підтримала цей крок Уайтхоллу та розцінила його як “здоровий і поміркований”²⁰. Консервативна “The Morning Post”, навпаки, “засудила втручання в турецькі справи, до того ж під керівництвом “Союзу трьох імператорів”. У випадку відмови уряду погодитися з проведенням у північно-західних володіннях Османської імперії реформ - зазначалося в газеті, - Франція та Італія підтримали б британський приклад, і “автори цієї хитро обміркованої торпеди могли б підірватися на власній петарді”²¹.

13 лютого 1876 р. Порто офіційно погодилася з варіантом великих держав, але категорично відмовилася виконувати пропозицію про використання прибутків від податків на потреби Боснії та Герцеговини, тобто саме той пункт, проти якого виступала Великобританія, апелюючи до свого становища в Ірландії. У новому султанському указі, який було опубліковано в Боснії 21 лютого 1876 р., містився ряд додаткових перетворень у дусі ноти Д. Андраші. Реформи передбачали повну свободу віросповідання, ліквідацію системи відкупу податків, продаж землі селянам-християнам, зрівняння християн і мусульман у правах власності й успадкування та інше. У Сараєві та Мостарі повинні бути створені місцеві комітети, у функції котрих входив контроль за проведенням реформ. Також пропонувалося використовувати частину зібраних податків на потреби Боснії та Герцеговини під контролем місцевих комітетів²².

Проте нові поступки Стамбула не призвели до нормалізації ситуації у на Балканах. Місцеве населення вважало, що перетворення, обіцяні султаном, швидше за все не будуть втілені в життя, оскільки практика показувала, що протягом усього XIX ст. в Оттоманській державі не була послідовно проведена жодна з проголошених реформ²³.

Звістка про додаткові перетворення була сприйнята без ентузіазму. Консул Росії у Скутарі І. С. Ястребов сповіщав Санкт-Петербург, що селяни її зустріли досить прохолодно і християни “з недовірою очікують, коли та як турки почнуть впроваджувати обіцяні реформи”, а боснійські беги, аги та чиновники “демонструють повну впевненість у тому, що все повинно залишитись і залишиться незмінним”²⁴.

Дипломатичний демарш Великобританії, Росії та інших великих держав перед Османською імперією та згода останньої підтримати основні положення цього документу - усе це змушувало боснійців зайняти очікувальну позицію. Вони “з увагою, - писав І. С. Ястребов М. П. Ігнат'єву в кінці лютого 1876 р., - спостерігали за ходом переговорів європейських держав з Оттоманською Портою відносно їх долі. Вони очікували від ноти

гр. Андраші уваги до них Європи та більших результатів, ніж ті, котрі було досягнуто після досить тривалих переговорів. Вони сподівались отримати якщо не повну свободу від турецького іґа, то в хоча б бажані ними гарантії Європи для подальшого існування. Дізнавшись, що нота гр. Андраші не містить тих гарантій і знову віддає їх турецькому безконтрольному управлінню, вони відчували свої надії марними і вирішили знову продовжувати повстання”²⁵.

У лютому 1876 р. британський і російський уряди ще раз спробували через своїх консулів увійти в контакт з повстанцями та вмовити їх погодитись прийняти реформи, проголошені в іраде султана і, тим самим, припинити повстання.

Але й ця спроба залишилася безрезультатною, оскільки боснійська повстанська скупщина, що відбулася в цьому ж місяці, на якій були присутні й представники Герцеговини, прийняла рішення продовжувати боротьбу.

Неефективність ноти Д. Андраші, продовження боснійсько-герцеговинського повстання і, унаслідок цього, загострення Східного питання навесні 1876 р. - усе це змусило британське та російське керівництва розробляти нові дієві засоби, спрямовані на врегулювання ситуації на Балканах, а також на попередження можливого сербсько-чорногорсько-турецького військового конфлікту, загроза якого ставала все більш очевидною. Одночасно гостро постало питання про повернення з австрійських та чорногорських земель боснійських і герцеговинських біженців, які відмовилися повертатися на батьківщину згідно з умовами, що містилися в ноті Д. Андраші.

6-7 квітня 1876 р. у Суторині герцеговинські повстанці передали меморандум із своїми вимогами до турецької адміністрації наміснику Далмації, австро-угорському генералу Г. Родичу. Цей документ має дуже важливе значення для розгляду еволюції зовнішньої політики Великої Британії та Росії у Східному питанні, оскільки на основі саме цих вимог було розроблено російську програму врегулювання Східної кризи 70-х років XIX ст., яку потім було запропоновано підтримати Лондону. Повстанці вимагали:

1) передачі селянам-християнам третини усієї землі з правом власності;
2) виведення турецького війська з Герцеговини та залишення гарнізонів у шести містах - Мостарі, Столанці, Требіньє, Нікшиче, Плевле, Фочі;

3) надання християнам засобів для відбудови зруйнованих будинків та церков, продуктів не менше ніж на один рік, земельних знарядь, звільнення від сплати податків на три роки з моменту повернення;

4) дозволу на носіння християнами зброї до того часу, поки не буде здійснено обіцяні реформи;

5) ведення адміністративного управління у відповідності з нотою Д. Андраші та поширення його на райони Боснії та Герцеговини;

6) здійснення контролю за коштами, які Порта надає на потреби Боснії та Герцеговини, з боку європейської комісії;

7) призначення австрійського та російського представників для спостереження за проведенням обіцяних реформ²⁶.

Аналогічні пропозиції містилися й у меморандумі боснійських повстанців, який також було передано наміснику Далмації.

Продовження навесні 1876 р. повстання у Боснії та Герцеговині, початок Квітневого повстання в Болгарії, жорстокі турецькі репресії щодо християнського населення і, внаслідок цього, подальше загострення Східного питання не викликали занепокоєння в Лондоні. Російський посол П.А.Шувалов писав О.М.Горчакову: *“У той час як вся Європа ...зайнята ускладненнями в Боснії та Герцеговині, створюється враження, що Англія ігнорує ситуацію, яка може призвести до великої небезпеки та не проявляє цікавості до подальшого розвитку Східної кризи”*²⁷.

У середині квітня з'явилася офіційна *“Синя книга”* (*“Blue books”*), присвячена подіям на Балканах. Ознайомившись з нею, П.А.Шувалов віднайшов *“сліди роботи, проведеної бюро Форін оффіс, щоб уникнути будь-якого уточнення позиції, яку займе британський уряд та його наміри буцімто у відношенні християн Сходу, буцімто Порту”*²⁸.

Потім почалися парламентські канікули на Великдень. Відпочивши, парламентарі та міністри Її Величності спрямували всю свою енергію на владнання справи з новим титулом королеви: палко обговорювалось питання, чи відповідає звання *“імператриці Індії”* духу британських традицій. Міністр закордонних справ Е.Дербі весь час знаходився біля своєї хворої матері, а його заступник відмовлявся коментувати позицію британської дипломатії у Східному питанні.

Уайтхолл сподівався на швидке припинення османськими військами виступу боснійців. Б.Дізраелі так висловився з цього приводу: *“Цю жахливу герцеговинську справу можна було владнати за тиждень, якщо б турки володіли відповідною енергією”*. Е.Дербі взагалі називав повстанців *“варварським малим народом”*, не гідним автономії³⁰. Натяк П.А.Шувалова під час однієї бесіди з Е.Дербі про можливість тимчасової окупації Боснії та Герцеговини австро-угорськими, а Болгарії - російськими військами, щоб змусити Османську імперію піти на дієві поступки, зустрів категоричну відмову глави Форін оффісу³¹.

У квітні 1876 р. російський уряд, після невдачі плану Д.Андраші, приходять до розуміння того, що єдиним можливим та найбільш ефективним засобом вирішення Східної кризи є надання широкої автономії Боснії та Герцеговині. Цю думку сформулював О.М.Горчаков у дипломатичній переписці ще в кінці березня 1876 р.³² Пропозицію канцлера підтримав імператор Олександр II, який заявив, що можна знову порушувати питання про надання автономії повсталім провінціям. Саме цю пропозицію російської дипломатії передбачалось обговорити під час конференції міністрів закордонних справ Австро-Угорщини, Німеччини та Росії, яку було заплановано на травень 1876 р.

Таким чином, протягом листопада 1875 - квітня 1876 р. найважливішим завданням зовнішньополітичного відомства Росії була розробка плану вирішення Східного питання. Санкт-Петербург надавав велике значення можливому дипломатичному тиску на Оттоманську імперію з боку великих держав. Британські ж урядовці сподівались на поступове придушення турецькими військами повстання, спочатку в Боснії та Герцеговині, а потім - і в Болгарії, і всіляко затягували обговорення можливих *“засобів примусу”* з боку провідних європейських країн стосовно Османської імперії.

Британський істеблішмент у цей час більше турбувало придбання акцій Суецького каналу та виплати Потрою гарантійних позик 1854-1855 рр.

І хоча Лондон і Санкт-Петербург підтримали ноту Д.Андраші, маючи при цьому власні мотиви цього рішення, проте навіть цей компромісний проект урегулювання Східного питання не був підтриманий Портою, що й зумовило подальше загострення Східної кризи 70-х років XIX ст. і, як наслідок цього, початок у квітні 1876 р. антитурецького повстання в Болгарії.

Внаслідок цього, в квітні 1876 р. канцлер О.М.Горчаков поставив питання про надання Боснії та Герцеговині автономії на кшталт Сербії та Чорногорії, а в перспективі - незалежності.

Розуміючи, що в Лондоні не бажають займатися балканськими справами, російський уряд сподівався ознайомити Уайтхолл з новим проектом урегулювання Східного питання після його обговорення з австрійськими та німецькими високопосадовцями під час зустрічі керівництва країн-учасниць "Союзу трьох імператорів" у Берліні.

¹Жигарев С. Русская политика в Восточном вопросе. Ее история в XVI-XIX вв., критическая оценка и будущие задачи. Историко-юридические очерки. - М.: Университетская типография, 1896. - Т.2. - 532 с.

²Киняпина Н.С. Внешняя политика России во второй половине XIX в. - М.: Высшая школа, 1974. - 280 с.; Международные отношения на Балканах, 1856-1878 гг. / Отв. ред. В.И.Виноградов. - М.: Наука, 1986. - 415 с.; Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII - начало XX в. / Отв. ред. Н.С.Киняпина. - М.: Наука, 1987. - 434 с.; Виноградов В.И. Британский лев на Босфоре. - М.: Наука, 1991. - 160 с.

³Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Отв. ред. Л.Н.Нежинский, А.В.Игнатъев. - М.: Международные отношения, 1999. - 560 с.; История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза) / Отв. ред. В.М.Хевролина. - М.: Международные отношения, 1999. - 384 с.; Виноградов В.И. Балканская эпопея князя А.М.Горчакова. - М.: Наука, 2005. - 302 с.; Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи (1801-1914). - М.: Европа, 2006. - 672 с.

⁴Buckle G., Monypenny W.F. The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield. - L.: Murray, 1920. - Vol. 6. (1876-1881). - 719 p.

⁵Sumner B.H. Russia and the Balkans. 1870-1880. - Oxford: Clarendon press, 1937. - 724 p.; Seton-Watson R.W. Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A study in diplomacy and party politics. - L.: Macmillan & Co. Limited, 1935. - 590 p.

⁶Millman R. Britain and the Eastern question, 1875-1878. - Oxford: Clarendon press, 1979. - 613 p.

⁷Hopkirk P. The Great Game. On Secret Service in High Asia. - L.: John Murray 1991. - 650 p.

⁸Liven D. Empire. The Russian Empire and Its Rivals from the sixteenth century to the present. - New Haven, Conn.: Yale University Press, 2001. - 690 p.

⁹Harris D.A. Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878: The first year. - L.: Humphrey Milford, 1936. - 625 p.

¹⁰Гончаренко А.В. Боснія та Герцеговина в зовнішній політиці Великобританії в липні 1875 - червні 1876 рр. // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. - 2003. - №6. - С.46-52; *Він же*. Позиція Росії на початку повстання в Боснії та Герцеговині в липні-жовтні 1875 р. // Сумська старовина. - 2002. - №X. - С.70-75; *Він же*. Політика Великобританії на початку повстання в Боснії та Герцеговині в липні-листопаді 1875 року // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. - 2004. - №8. - С.40-47; *Він же*. Політика Росії щодо Боснії та Герцеговини в липні 1875 - лютому 1876 рр. // Історичні записки: Збірник наукових праць. - 2005. - Вип.7. - С.61-71; *Він же*. Початок Східної кризи 70-х рр. XIX ст.: нові мотиви британо-російського суперництва у Східному питанні // Сумська старовина. - 2008. - № XXIV. - С.58-66.

¹¹Записки графа Н.П.Игнатъева. 1875-1877 // Исторический вестник. - 1914. - Т.135. - №1. - С.54.

¹²Русија и босанско-херцеговачки устанак. 1875-1878 / Уред. М.Буровић. - Св.1. - Титоград: Црногорска акад. наука и уметности, 1985. - С.250.

¹³Записки графа Н.П. Игнатъева. 1875-1877... - № 2. - С.459.

- ¹⁴Бурьян М.С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании в 20-е гг. XX века. - Луганск: БОЯН Ри МП, 1994. - С.37.
- ¹⁵АВПРИ. - Ф. №161 "Санкт-Петербургский Главный архив V-A₂". - 1876. - Д.549. - Т.I. - Л.131.
- ¹⁶Жигарев С. Указ. соч. - С.137-140
- ¹⁷Buckle G., Monypenny W.F. The Life of Benjamin Disraeli... - P.19.; Unprinted Documents. Russo-British Relations during the Eastern Crisis 1875-1878. // The Slavonic Review. - 1925. - Vol.III. - №9. - P.658-659.
- ¹⁸Международные отношения на Балканах, 1856-1878 гг. - С.260.
- ¹⁹АВПРИ. - Ф. № 161 "Санкт-Петербургский Главный архив V-A₂". - 1876. - Д.549. - Т.I. - Л.57.
- ²⁰The Times. - L. - 1876. - 25 January.
- ²¹The Morning Post. - L. - 1876. - 25 January.
- ²²Чубрилович В. Босански устанак 1875-1878. - Београд: Нар. штамп, 1930. - С.112-113.
- ²³Буне и устанци у Босни и Херцеговине у XIX веку. - Београд: Војноисториски институт ЈНА, 1952. - С.152.
- ²⁴Кондратьева В.Н. Русские дипломатические документы об аграрных отношениях в Боснии и Герцеговине (60-70-е годы XIX в.). - М.: Наука, 1971. - С.168.
- ²⁵Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в 3-х томах / Под ред. С.А.Никитина. - М.: Наука, 1961. - Т.I. - С.184.
- ²⁶Устанак у Босни од 1875 до 1878 год: Грађа за новију српску историју рата за ослобођење. - Нови-Сад: Српска матица, 1884. - С.43-46.
- ²⁷Международные отношения на Балканах, 1856-1878 гг. - С.263.
- ²⁸АВПРИ. - Ф. №184 "Посольство в Лондоне". - 1876. - Оп.520. - Д.425. - Л.146.
- ²⁹Международные отношения на Балканах, 1856-1878 гг. - С.263.
- ³⁰Seton-Watson R. W. Disraeli, Gladstone and the Eastern Question... - P.22.
- ³¹АВПРИ. - Ф. №184 "Посольство в Лондоне". 1876. - Оп.520. - Д.425. - Л.177.
- ³²Sumner B.H. Russia and the Balkans... - P.163.

Гончаренко А.В.

Эволюция британско-российских противоречий в Восточном вопросе (ноябрь 1875 - апрель 1876 гг.)

Исследуются британско-российские отношения в Восточном вопросе в ноябре 1875 - апреле 1876 гг. Особое внимание уделено деятельности представителей правящих кругов Великобритании и России, направленной на урегулирование восточного кризиса 70-х годов XIX в.

Goncharenko A.V.

Evolution the British-Russian contradictions on the Eastern question (November 1875 - April 1876)

British-Russian relations on the Eastern question in November 1875 - April 1876 are viewed. Special attention was paid to foreign policy of British and Russian governors to role the Eastern Crises of 70-th years XIX century.